

Åldrandet i ett föränderligt samhälle — en utmaning för sociologisk forskning

av Peter Öberg

VILKA NYA BILDER AV och livsstilar bland äldre aktualiseras i det senmoderna åldrandet? Och varför har en så genomgripande samhällsförändring som samhällets åldrande fått så litet genomslag i "mainstream" sociologi? Detta är två bland flera frågor som behandlas i denna artikel.

Ett åldrande samhälle

Vi lever i ett åldrande samhälle. Aldrig tidigare i historien har vi haft en så stor andel äldre i befolkningen. Under 1900-talet mer än fördubblades *andelen* svenskar som är 65 år och äldre (från 8 till 17 procent), *antalet* äldre nästan fyrdubblades och *medianåldern* i befolkningen ökade från 23 till 39 år (en befolkning är enligt FN "gammal" om medianåldern är över 30 år).

Den stora demografiska förändringen bakom detta är ökningen av medellivslängden. Medellivslängden har aldrig varit högre än i dag och den har ökat med närmare 30 år under 1900-talet. Bara från år 2003 till 2004 ökade medellivslängden för män revolutionerande med nästan ett halvt år (för män var ökningen

Peter Öberg är fil.dr. och docent i sociologi vid Uppsala universitet. Han disputerade 1997 på avhandlingen *Livet som berättelse — om biografi och åldrande*. Hans senaste projekt har behandlat åldrande, kroppsbild och identitet, samt det förändrade livsloppet.

0,44 år och för kvinnor 0,25 år) (Batljan 2005). Enligt SCB kommer befolkningsstillväxten under de närmaste 50 åren uteslutande att utgöras av personer över 65 år.

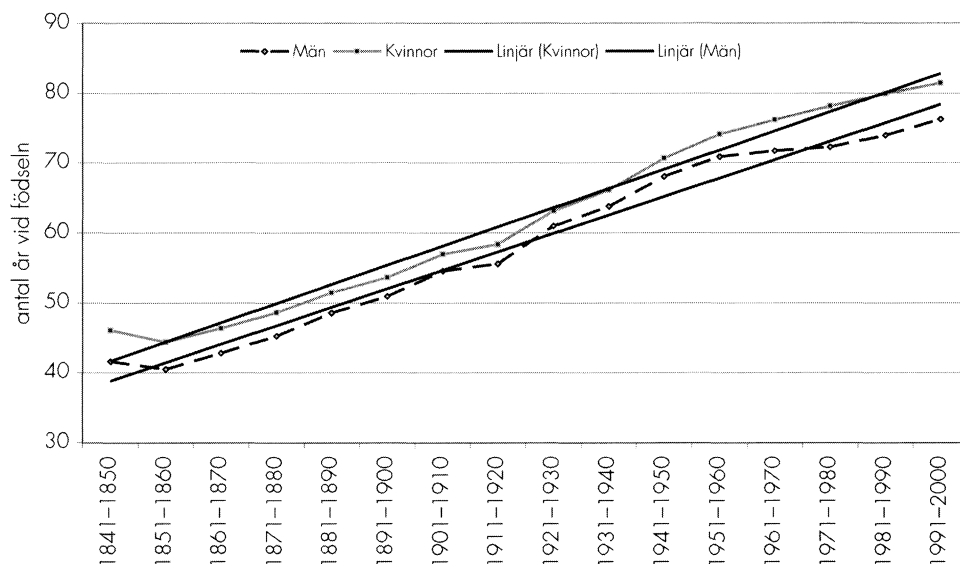
Figuren nedan visar en närmast linjär ökning av medellivslängden för både män och kvinnor i Sverige. Den ökade medellivslängden är en stor framgång, även om frågan dessvärre ofta beskrivs som ett problem. Den ökade medellivslängden sätter också fokus på den *maximala* livslängden, och vi har idag inget svar på om det finns en absolut biologisk maximigräns som inte kan överskridas.

Den ökade medellivslängden har också påverkat tiden som pensionär. Mellan åren 1913 och 1999 har männens förväntade livstid som

pensionärer ökat med cirka 73 procent och kvinnornas med cirka 100 procent, om man ser till den formella pensionsåldern år 1913 och den faktiska pensionsåldern år 1999. Vi lever i dag *en tredjedel av vårt vuxenliv som pensionärer*, största delen av den tiden i den så kallade tredje åldern. Det är i relation till dessa demografiska förändringar som nya bilder av äldre bör förstås (de statistiska uppgifterna i artikeln bygger på rapporter från SCB, SOU och Riksskatteverket).

Trots ökande medellivslängd bland män är ålderdomen en värld som domineras av kvinnor. Andelen kvinnor bland Sveriges äldre är 58 procent i åldrarna 65+, 62 procent i åldrarna 75+, 69 procent i åldrarna 85+ och 80 procent i åldrarna 95+.

Figur 1: Kvinnors och mäns medellivslängd i Sverige

Källa: Batljan 2005

Tredje åldern — "go-go" pensionärer

Med en allt större andel äldre har ett behov att dela in ålderdomen i olika faser uppkommit. I USA myntades på 1970-talet begreppen "yngre-äldre" och "äldre-äldre", i Frankrike begreppet "tredje åldern". Nu delar vi inom gerontologin schablonmässigt in slutet av livsloppet i tredje och fjärde åldern.

Utifrån sin teori om den tredje åldern indelar Laslett (1989) livsloppet i en första period av beroende, socialisation, omogenhet och utbildning, en andra period av oberoende, mognad, ansvar, inkomster och besparingar, en tredje period av personligt förverkligande ("the crown of life") och en fjärde period av slutligt beroende, skröplighet och död. Laslett betonar att vi behöver en ny karta för att orientera oss i "ålderdomens förändrade landskap".

En seglivad missuppfattning är att låta den lilla minoritetsgruppen äldre med olika problem, som bor på särskilda boenden etc., representera hela gruppen gamla idag. Av de äldre (65+) bor de facto 92,5 procent kvar i ordinärt boende. Det "typiska äldreboendet" är ett radhus eller en villa. Utifrån ett för gerontologin typiskt problem- eller vårdorienterat perspektiv är det därmed i första hand den fjärde åldern som är relevant.

I Sverige är idag drygt 1,5 miljoner svenskar 65 år eller äldre. Av dessa är 1,1 miljon i åldern 65–79 år, ett skede där den tredje ålderns livsstil är aktuell. I dag är det rimligt att räkna med att man i Sverige når den fjärde åldern först vid cirka 80–85 års ålder. Vi kommer med stor säkerhet att sluta våra liv först när vi nått hög ålder.

Tredje åldern som en "ny" fritid kännetecknas också av att de yrkesverksamma åren har minskat i förhållande till antalet levnadsår. Äldre får en ny roll som "fritidskonsument" i stället för den mera stigmatiserande: inte längre produktiv i arbetslivet. Om lönearbetet upptar endast cirka 35 av 80 levnadsår är det svårare att betrakta pensioneringen som en "marginalisering från arbetslivet". Pensioneringen är dessutom för det stora flertalet en önskad livsovergång. Undersökningen om de äldres levnadsförhållanden 1980–1998 visar att pensioneringen till och med förefaller påverka den upplevda hälsan positivt.

Vilka konsekvenser den ökade medellivslängden får för sambandet mellan ohälsa och en åldrande befolkning har formulerats i tre alternativa hypoteser: att *sjukligheten komprimeras*, att *sjukligheten växer*, att *sjukligheten uppskjuts*. Beträffande hypoteserna finns en del motstridiga data, men ett antal nordiska studier stöder hypotesen om uppskjuten sjuklighet (Batljan 2005), vilket alltså skulle innebära att tiden i den tredje åldern ökar medan tiden i den fjärde åldern förblir mer eller mindre konstant. I Långtidsutredningen år 1999/2000 konstateras att samtidigt som dödligheten minskat kraftigt bland de äldre har också andelen äldre med svår ohälsa minskat avsevärt under de senaste decennierna. En norsk studie där man följde samtliga i en kommun som fyllt 80 år till livets slut, visade att man i snitt lever de sista 2,8 åren av sitt liv med allvarliga funktionsnedsättningar. Men de åren utgör inte mer än cirka tre procent av studiebefolkningens omkring 90-åriga liv (Romøren 2002).

Tredje åldern är också intressant att studera som transitions- eller övergångsfas mellan vuxenliv och ålderdom som, på samma sätt som ungdomsfasen, tillåter ett experimenterande med sociala roller. Emellertid saknas sociologiska studier om övergången i den tredje åldern som skulle kunna jämföras med klassiska studier om subkulturer bland ungdomar.

Enligt Blaikie (1999) "upptäcktes" tonårskonsumenten på 1950-talet, när marknadsforskarna fann en möjlighet att marknadsföra produkter som uttryckte nöjet av att "inte vara vuxen" (skivor, kläder, motorcyklar). På samma sätt uppmanar "pensionärsmarknaden/den grå marknaden" nu konsumenter att använda medel till produkter (fritid, resor, hälsa) som symboliserar att inte vara gammal. Identiteter produceras genom skillnader. Det är genom relationen till Den Andre, relationen till det man inte är (t.ex. gammal), som identiteten konstrueras.

Det är även viktigt att betona den stora heterogenitet som ryms inom kategorierna "äldre" eller till och med tredje åldern. Det finns idag flera olika generationer inom äldrebefolkningen. Man har också börjat uppmärksamma specifika livsstilar som representeras av olika minoriteter inom äldrebefolkningen (olika etnisk bakgrund, sexuella minoriteter, "snowbirds", olika civilstånd och partnerskaphistoria).

När de stora årskullarna börjar gå i pension, kommer troligen den tredje åldern också att födas i sociologisk bemärkelse. Enligt *kohortprincipen* åldras medlemmar i olika kohorter på olika sätt när samhället förändras. Det "åldrande" eller det "grånande" samhället är ett historiskt nytt fenomen, och de som nådde tredje åldern i slutet

av 1980-talet har inte haft några förebilder för sin socialisation under ålderdomen. Att studera kohorter i ett livsloppsperspektiv kan, förutom att ge kunskap om historisk förändring, även peka på framtida mönster bland äldre och därmed skapa en ram där vi kan ställa frågor om vilka förändringar vi kan förvänta oss bland framtidens äldre.

Nya bilder av äldre

Bilden av det positiva åldrandet, och pensioneringen som en ny aktiv fritid, växte fram efter andra världskriget i en tid som i västvärlden präglades av ekonomisk tillväxt, framtidsoptimism och framväxten av konsumtionssamhället. Detta konsumtionssamhälle ställer oss inför nya spännande utmaningar och frågeställningar även beträffande åldrandet. Utvecklingen mot en ökad individualisering i samhället medför också att åldrandet övergår från en kollektiv till en mera individualiserad och reflexivt konstruerad erfarenhet.

Människor uppmanas idag att göra individuella planer för sin pensionering. Ålderdomen ses som föränderlig och påverkbar. En marginalisering under pensionärlivet löper då risken att ses som ett moraliskt och personligt misslyckande. Ålderdomen blir förknippad med en större frihet — men också en större risk.

Pensionärlivet som ny livsstil handlar om att förhandla fram en ny identitet efter arbetslivet — ibland till och med i kontrast till yrkesidentiteten (som t.ex. bland *snowbirds*, pensionärer som bor vinterhalvåret på solkusten i Sydeuropa). Som Bauman konstaterar är det inte längre

fotoalbumet som är metaforen för identiteten, utan videokassettbandet, som kontinuerligt kan raderas och spelas in på nytt. I stället för att se åldrandet som en anpassning till omständigheter lyfter tredje åldern fram individen som handlande subjekt.

De populärkulturella bilderna av ålderdomen har förändrats radikalt, från Ivar-Lo Johanssons *Ålderdom* (1949) med gamla, fattiga och orörliga i rad på fattighus och ålderdomshem, till dagens äldre som uppmanas klä sig ungdomligt, ha sex, gå på diet, vara aktiva resenärer etc. Äldre manas också att ta större personligt ansvar för sin hälsa och därmed förlänga den tredje åldern. Medelåldern blir därmed en utvidgad livsfas som sträcker sig allt högre upp i åldern. Vi får en allt större klyfta mellan den friska tredje ålderns aktiva fritid och den fjärde ålderns fysiska nedgång och beroende, mellan "go-go" och "no-go" pensionärer.

Det kan ges flera exempel på stora förändringar som inträffar i "ålderdomens landskap" när nya generationer blir gamla. Förändrade familjemönster skapar nya sociala verkligheter att åldras in i. Andelen skilda har ökat dramatiskt bland de "unga äldre" (65-69 år) i Sverige. Frånskilda äldre är en grupp som växer snabbt, inte bara i Sverige utan i hela västvärlden. Äldre träder in på "nya" sociala arenor. En sådan arena är ingående av nya relationer/parbildningar bland äldre, vilket ännu är relativt ouppmärksammat i familjesociologisk forskning.

Den ökade livslängden får även andra konsekvenser för familjesociologin. Det blir vanligare att allt fler av ett barns fyra far/morföräldrar är i livet samtidigt, samt att föräldrar och barn

endast tillbringar en kortare tid av sina liv i de traditionella rollerna mor/far-omsorgsberoende barn, och en allt längre tid som åldersstatusmässigt jämlika vuxna. Det blir också vanligare med "gråhåriga barn", dvs. att vara barn och ha sina föräldrar kvar i livet allt högre upp i åldrarna. Fler generationer kan samtidigt (kanske i samma familj) ingå i äldrebefolkningen.

I de nya bilderna av äldre på 2000-talet fokuseras även sexualiteten. Sexualiteten har idag enligt Giddens upptäckts, öppnats upp och blivit tillgänglig som en del i utvecklingen av olika livsstilar. Men är den sexuella identiteten en livsstilsfråga även för äldre?

Sexualiteten har länge varit ett relativt ouppmärksammat tema inom samhällsvetenskaplig åldrandeforskning men håller på 2000-talet på att få en ny betydelse som en integrerad del av en god ålderdom. De äldres upplevelser på detta område börjar tillmätas större intresse och betydelse. I den första nationella sociologiska undersökningen om sexuallivet i Sverige var den äldsta studerade åldersgruppen 60 år, i den nationella uppföljande studien på 1990-talet 74 år. (Liknande fenomen förekommer i riktäckande studier på andra områden, där man utan att ange egentliga argument bara väljer att utesluta äldre från undersökningen, som i *Kvinnomaktutredningen, Slagen dam* etc.)

Samhälleliga bilder där sexualitet exponeras handlar ofta om yngre kroppar, medan äldre kroppar har osynliggjorts och avsexualiserats. Men sexualiteten representerar ett område där bilden av åldrande och äldre kroppar är stadd i förändring. Förväntningarna på sexualiteten under den senare delen av livet har historiskt

sett ändrats drastiskt. För ett århundrade sedan skrevs en handbok om vad varje man över 45 behöver veta, där man beskrev hur sexualiteten av olika skäl naturligen klingar av. I dagens handböcker är beskrivningen den motsatta. Avtagande sexualitet anses patologisk och kräver särskilda egenvårdsåtgärder, medicinering och professionell terapi. Beträffande den manliga sexualiteten har perioden från Viagras införande betecknats av att man nu inte längre talar om impotens utan om "erekstionsstörningar". Erektionsstörningar är nu en fråga åldrandet separerad åkomma som kan medicineras bort.

Det är alltså i relation till samhälleliga förändringar, vilka även förändrat pensionärlivet och ålderdomen, som nya bilder av äldre bör förstås. Utvecklingen av pensionerna har också skapat ökade möjligheter för olika livsstilsval. Konsumtionskulturens ungdomsorienterade budskap har även fått genomslag bland äldre och det har till och med hävdats att tron på ett evigt liv i dagens senmoderna samhälle ersatts av tron på en evig ungdomlighet.

En svensk studie vi genomfört visar att åldersidentiteten för en stor majoritet vuxna svenskar är yngre än deras kronologiska ålder: man känner sig yngre, man skulle helst vilja vara yngre och man tror också att andra ser en som yngre än man är. Hälften av 65–85-åriga svenskar ser sig fortfarande som "ungdomliga personer". Vår studie visar hur ungdomsorientering, fitnesskultur och hälsoism blivit ett *uni-age* fenomen som gäller såväl ung som gammal (Öberg & Tornstam 2001).

Nya frågor för en åldersmedveten sociologi

En genomgång jag gjorde av artiklar publicerade i nordiska, brittiska och amerikanska tidskrifter i allmänsociologi (*Sociologisk Forskning*, *Sociologi i dag*, *Sosiologia*, *Dansk Sociologi*, *Acta Sociologica*, *The British Journal of Sociology*, *Sociological Review*, *American Sociological Review*, *American Journal of Sociology*) visade att det under åren 1980–2002 var ytterst få artiklar som hade ett tydligt åldersperspektiv och som även inkluderade äldre (60+) i sina analyser.

Jag gick igenom tidskrifternas innehållsförteckning. Om artiklarnas rubrik innehöll nyckelord som: "ålder", "ålderdom", "åldrande", "livslopp/livscykel", "longitudinell", "tid", "generation", "kohort", "demografi", "karriär", "omsorg", "transition/passage-rit", "pension/pensionering", "mortalitet/död", "biografi/livshistoria" och "utveckling", gick artiklarnas abstracts igenom och i en del empiriska artiklar även metod, urvalsbeskrivningar och slutdiskussion, samt i vissa fall hela artiklarna. Genomgången visade att frågor om äldres vardagsliv och kultur är så gott som osynliggjorda.

Ålderism handlar om stereotyper och negativa handlingsmönster riktade mot människor på grund av deras ålder. En del av ålderismen handlar om osynliggörandet av äldre. Detta osynliggörande kan gälla såväl forskning och undersökningar om svenskars vardagsliv som representationen av äldre i olika mer kommersialiserade vardagliga sammanhang. Ofta utelämnas äldre som målgrupp från undersökningarna utan till synes rationella motiveringar, och — trots

detta — uttalar man sig generaliserande om ”svenskars liv”, ”svenska kvinnor” etc.

Tredje åldern riskerar att förbigås eftersom den ”faller mellan två stolar”. I mainstream sociologi har ålderdomen och livet efter pensioneringen varit ett relativt ointressant forskningsfält, ett fält som man överlämnat till ”bindestreckssociologin”: gerontologin. Inom gerontologin igen finns det en stark dominans av omsorgsforskning som fokuserar på den fjärde åldern.

Forskning om den tredje åldern är viktig för att förstå vardagsverkligheten för en växande grupp pensionärer, med andra ord för att förstå vår samtid. Blaikie (1999) menar att kulturforskning om åldrandet saknas, i jämförelse med hur kulturstudier om ungdom (samt även genus och etnicitet) växt fram sedan 1970-talet. Han kritiserar också sociologin och kulturteorin för att inte inkludera ålder — på samma sätt som klass, ras, etnicitet och kön — i samhällets organiserande principer. När man i mainstream sociologi problematiserar de grundläggande principerna för hur samhället är organiserat är ålder ofta frånvarande.

Enligt Blaikie (1999) ger kulturstudier:

... a skewed sense of culture as merely modern, yoofie, fashionable, MTV-wise!... It is life, the self, the culture as one long *Saturday Night Fever*. Lad life, girl power.

Det är uppenbart att ungdomskulturen (”ungdomsimperialismen”) idag konstrueras som överordnad i förhållande till åldrandets kultur som är osynliggjord och marginaliserad. Arber och Ginn (1991) beskriver detta osynliggörande:

Parallels can be seen between mainstream sociology’s gender-blindness until the 1970s and the current invisibility of later life in sociology. Both stem from classical sociology’s preoccupation with waged work, class formation and class conflict, at the expense of life outside the confines of the formal economy. (s. 4).

Att inkludera och *även problematisera* ålder som en organiserande princip i samhället (på samma sätt som kön, klass och etnicitet) skulle sannolikt kunna vara både belönande och utmanande för sociologin. Genom att inkludera ålder kan man t.ex. ifrågasätta — och förhoppningsvis vidareutveckla — sociologiska teorier och nyansera empiriska generaliseringar.

Åldrandets sociologi hämtar sina teorier och idéer från allmänsociologin, men kan också bidra till att utveckla allmänsociologin. Genom ett åldrandeperspektiv kan man ställa nya samhällsvetenskapligt viktiga frågor som exempelvis: Kommer genusrelationer att omstruktureras i ett feminiserat åldrande samhälle? Vilka möjligheter finns det till utveckling och förändring av maskuliniteter och femininiteter i ett helt livsloppsperspektiv? Vilka nya frågor blir nödvändiga inom familjesociologin i ett åldrande samhälle? För att förstå vår samtid och vårt åldrande samhälle är det nödvändigt att utvidga den sociologiska visionen till att i högre grad även omfatta äldre och åldrandets kulturer. I vårt senmoderna samhälle kan också åldersperspektivet utgöra en viktig utgångspunkt varifrån man kan kritisera de generella anspråken i samhällsvetenskaplig forskning och teoribildning.

”Ageing Societies, New Sociology” var temat för Europeiska Sociologförbundets

kongress år 2003. Det var första gången man inom allmänsociologi i namnet på en kongress uppmärksammar att vi lever i ett åldrande samhälle och att detta kräver en nyorientering av sociologisk forskning mot en sociologi som även analyserar de samhällsförändringar och de utmaningar detta innebär.

I samhället och inom sociologin har ungdomen länge varit den mest "potenta" metaforen för social förändring. Det är kanske dags att tänka om och inom sociologisk forskning ställa frågan om den revolutionerande sociala förändringen idag i stället emanerar från en åldrande befolkning.

★ Referenser

Arber, S. & Ginn, J. (1991) "The invisibility of age: gender and class in later life", *Sociological Review* 39: 260–291.

Batljan, I. (2005) "Kommer det att finnas en hjälpsande hand?", I *Åldres livsvillkor och behov*. FAS rapport från Socialtjänstforums konferens i Göteborg 5–6 april 2005.

Blaikie, A. (1999) "Can there be a cultural sociology of ageing?", *Education and Ageing* 14(2): 127–139.

Laslett, P. (1989) *A fresh map of life: The emergence of the Third Age*. London: Weidenfeld & Nicholson.

Romøren, T.I. (2002) "Den fjerde alderen", *Aldring og livsløp* 1: 6–11.

Öberg, P. & Tornstam, L. (2001) "Youthfulness and fitness — identity ideals for all ages?", *Journal of Aging and Identity* 6(1): 15–29.

INKOMMEN LITTERATUR

★

SEDAN 1/2005

Høilund, Peter & Juul, Søren (2005) *Anerkendelse og dømmekraft i socialt arbejde*. København: Hans Reitzel.

Holmberg, Tora (2005) *Vetenskap på gränsen*. Lund: Arkiv.

Nieminen, Mika (2005) *Academic Research in Change*. The Finnish Society of Sciences and Letters.

Scutz, Alfred (2005) *Hverdagslivets Sociologi*. København: Hans Reitzel.

Sörbom, Adrienne (2005) *När vardagen blir politik*. Stockholm: Atlas.

Wennerholm, Stefan (2005) *Framtidskaparna. Vetenskapens ungdomskultur vid svenska läroverk 1930–1970*. Lund: Arkiv.

Åmark, Klas (2005) *Hundra år av välfärdspolitik*. Umeå: Boréa.

SEDAN 2/2005

Andersen, Anders S. & Dusien, Bettina & Larsen, Kirsten (red) (2005) *Livshistorisk fortæling og fortolkende socialvidenskab*. Fredriksberg: Samfundslitteratur.

Bjurström, Erling (2005) *Ungdomskultur. Stil och smak*. Umeå: Boréa.

Bjereld, Ulf m.fl. (red) (2005) *Det hyperindividualiserade samhället*. Umeå: Boréa.

Olsen, Henning (2005) *Fra sporgsmål til svar. Konstruktion og kvalitetssikring af spogeskemadata*. København: Akademisk forlag.

Petersson, Dag & Steinskog, Erik (2005) *Actualities of aura. Twelve studies of Walter Benjamin*. Svanesund: NSU.

Riis, Ole (2005) *Samfundsvidenskab i praksis. Introduktion til anvendt metode*. København: Hans Reitzel.